

Zuiver zingen

Een handreiking
bij het toetsen
van liederen voor
de eredienst

BUIJTEN & SCHIPPERHEIJN

Zuiver zingen

Een handreiking bij het toetsen
van liederen voor de eredienst

INHOUD

1. Inleiding	5
2. Algemene opmerkingen over het hanteren van criteria	6
3. De criteria	8
<i> Criterium 1: de liederen moeten in overeenstemming zijn met de openbaring van Gods heil in het Oude en het Nieuwe Testament.</i>	<i>8</i>
<i> Criterium 2: de liederen dienen in overeenstemming te zijn met de belijdenis.</i>	<i>13</i>
<i> Criterium 3: de liederen dienen liturgisch verantwoord te zijn.</i>	<i>17</i>
<i> Criterium 4: de liederen moeten literair en muzikaal van een goede kwaliteit zijn.</i>	<i>21</i>
4. Slot	35
5. Bronvermelding gebruikte liedbundels	36

I. INLEIDING

Met het uitgeven van deze handreiking voldoen deputaten eredienst aan een opdracht van de generale synode van 2007.

De generale synode van 2004 heeft de criteria vastgesteld voor de in de kerken te gebruiken liederen naast de reeds toegestane gezangen en Schriftberijmingen. Vervolgens kregen deputaten de opdracht zich te bezinnen op een nadere concretisering ervan om de kerken zo een leidraad te bieden voor de beoordeling van deze liederen.

De generale synode van 2007 stemde in met de uitwerking die door deputaten aan de opdracht gegeven was. Vervolgens kregen deputaten de opdracht deze uitwerking in de vorm van een handreiking aan de kerken toe te zenden.

Een tweede opdracht was verder te werken aan concreet instructiemateriaal waarmee inzichtelijk gemaakt wordt hoe deze criteria in de praktijk kunnen functioneren bij het beoordelen van liederen.

Ter vergroting van de praktische bruikbaarheid van de handreiking hebben deputaten beide synodale opdrachten erin verwerkt.

De handreiking wordt u hierbij aangeboden.

Deputaten beogen met dit document kerkenraden, die naast de Psalmen, de Enige Gezangen en de Schriftberijmingen andere liederen willen gebruiken, behulpzaam te zijn bij hun verantwoordelijke taak liederen te selecteren die gebruikt kunnen worden in de eredienst.

Zij zijn zich er terdege van bewust dat het maken van verantwoorde keuzes bij dit onderdeel van de liturgie geen eenvoudige zaak is. Dat moge ook blijken uit de algemene opmerkingen die hieraan gewijd zijn in hoofdstuk 2. Er dient zich een veelheid van liederen uit verleden en heden aan en het gevaar dreigt hier dat men door de bomen het bos niet meer ziet.

Deputaten willen het belang van een zorgvuldige keuze nog eens onderstrepen. In de zondagse eredienst wil de heilige God immers ons ontmoeten. Dit maakt de wekelijkse samenkomst van de gemeente tot een bijzonder gebeuren. Dat stelt ook hoge eisen aan de vorm en de inhoud van de hele liturgie en dus ook van onze liederen.

In het gezongen lied mogen de gelovigen met mond en hart afstemmen op de ontmoeting met God. Daarom is ook de keuze van de in de eredienst te zingen liederen een belangrijke zaak en is het van belang te zoeken naar liederen die naar Schrift en belijdenis zijn en literair en muzikaal een kwaliteit hebben die aansluit bij het niveau dat een eredienst behoort te hebben.

Het lied moet ook door heel de biddende, zingende en lofprijzende gemeente op de lippen genomen kunnen worden. Juist in het zingen van onze liederen wordt naast de gemeenschap met God ook de gemeenschap met elkaar beoefend.

De opzet van de handreiking is de volgende. Na een aantal algemene opmerkingen over het hanteren van criteria in de praktijk komen de criteria zelf aan de orde. Elk criterium wordt eerst toegelicht. Daarna volgen enkele richtlijnen ter beoordeling van liederen op hun geschiktheid voor gebruik in de eredienst. Deze richtlijnen worden, waar dat noodzakelijk en mogelijk is, ondersteund met een aantal liederen als voorbeeld.

Deputaten hopen van harte dat deze handreiking in de praktijk zijn waarde zal bewijzen en een bijdrage zal mogen leveren aan de verantwoorde keuze van liederen voor de eredienst.

2. ALGEMENE OPMERKINGEN OVER HET HANTEREN VAN CRITERIA

Voordat men gebruik maakt van de in deze handreiking geboden criteria en de daaruit voortvloeiende richtlijnen, is het goed zich bewust te zijn van een aantal zaken.

1. Waterdichte criteria zijn niet mogelijk

Het is eerlijk te erkennen dat het formuleren van waterdichte criteria niet mogelijk is. In de afgelopen eeuwen zijn zeer veel soorten kerkliederen ontstaan die naar vorm en inhoud ver uit elkaar liggen. Het is een illusie te denken dat een sluitend stelsel van criteria is te bedenken

waarmee alle vormen en inhouden van liederen beoordeeld kunnen worden.

2. Het karakter van de eredienst bepaalt de toepassing van de criteria

Voor het gebruik in een gewone eredienst zal men specifieke bijbeltaal en het gebruik van oude kerktoonsoorten bijvoorbeeld niet negatief beoordelen.

Echter voor een dienst met een meer evangelisatorisch karakter zal men geneigd zijn andere criteria te hanteren met betrekking tot taalgebruik en muziek.

3. Beoordelen volgens een checklist is te simpel

Het beoordelen van liederen is geen wiskundige bezigheid, waarbij een lied positief beoordeeld moet worden wanneer het bijvoorbeeld voldoet aan drie van de vier criteria.

De waarde van een lied wordt bepaald door het samenspel van inhoud, taalgebruik en melodie. Een lied is een onlosmakelijke eenheid van die drie aspecten, terwijl de criteria gericht zijn op afzonderlijke aspecten van een lied. Ook de context waarin het lied klinkt, speelt een rol.

4. Criteria kunnen op meerdere manieren worden uitgelegd

Het is goed om in alle nuchterheid vast te stellen dat criteria, hoe helder en precies je ze ook wilt formuleren, in de praktijk toch voor meer uitleg vatbaar kunnen zijn.

Ook de persoon van degene die met de criteria werkt, is nu eenmaal van invloed op de uitkomst.

5. Criteria zijn zinvol

Het vooraf eerlijk aangeven van beperkende omstandigheden bij het hanteren van criteria als instrument om tot een verantwoorde liedkeuze te komen, heeft uiteraard geenszins de bedoeling om het gebruik ervan te ontmoedigen.

Integendeel! De bedoeling is geen andere dan dat het bewustzijn daarvan bijdraagt aan een evenwichtig en nuchter hanteren van de criteria bij de beoordeling of een lied wel of niet geschikt is voor het gebruik in de eredienst.

3. DE CRITERIA

Criterium 1: de liederen moeten in overeenstemming zijn met de openbaring van Gods heil in het Oude en het Nieuwe Testament.

Toelichting

Het gaat bij dit criterium om het schriftuurlijke karakter van de liederen die we in de eredienst zingen. De vraag die we daarbij hebben te stellen, luidt: is het lied in overeenstemming met wat de Schrift verkondigt? Een onbijbelse inhoud moet immers geweerd worden.

De kern van de liederen die we in de eredienst zingen, moet de openbaring van Gods heil in het Oude en Nieuwe Testament zijn.

Een kerklied zal dan ook allerlei directe en/of indirecte verwijzingen bevatten naar aanwijsbare Schriftgedeelten.

Dat betekent dat goede kerkliederen niet wortelen in de gelovige, godsdienstige mens, maar in de Schrift. De Bijbel geeft daarbij zelf vele voorbeelden, zoals de Psalmen, de Lofzangen uit het begin van het Evangelie van Lucas, de liederen in het boek Openbaring e.a.

Daarom kan de stelling worden geponeerd dat 'elk goed kerklied de Schriften opent voor de gebruiker'.

De gemeente zingt in de eredienst die liederen, die getuigen van God, zoals Hij Zich heeft geopenbaard in het werk van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.

Verhouding openbaring van God - menselijke ervaring

Uiteraard wordt in onze liederen ook uiting gegeven aan persoonlijke en gemeenschappelijke ervaringen en gevoelens van gelovigen.

Voorwaarde daarbij is dat die altijd in verband worden gebracht met de bijbelse boodschap van zonde en genade, heil en gericht. Die boodschap staat uiteindelijk centraal in het te zingen lied.

Maar dat hoeft niet in tegenspraak te zijn met het 'ik'-karakter van een lied.

In de Psalmen komen we volop de individuele gevoelens en gedachten van gelovigen tegen. Ze hebben terecht een plaats in onze liederen.

Een voorwaarde daarbij is wel, dat de individuele noties direct herkenbaar zijn voor de gemeente als geheel.

Vervolgens is de vraag of in liederen met een hoog 'ik'-gehalte het heil van God in Jezus Christus niet ondersneeuwt onder een opeenstapeling van puur individuele gevoelens en belevingen. In de uiting van onze emoties en geloofservaringen in onze liederen zal altijd de relatie met de oorzaak van die ervaringen en belevingen moeten doorklinken nl. het heil van God in Jezus Christus. We dienen ons in de eredienst te hoeden voor bijbels - theologisch oppervlakkige liedteksten, waarbij op geen enkele wijze de reden van onze aanbidding of lofprijzingen onder woorden wordt gebracht.

Elk lied heeft zijn eigen accent.....

De opvatting dat heel de bijbelse boodschap van zonde en genade, van heil en gericht - evenals in de prediking - in het lied tot haar recht moet komen, betekent uiteraard niet dat elk lied alle elementen tegelijk in zich kan dragen.

Alle liederen dienen de eer van God en zijn tot geestelijke opbouw van de gemeente, maar elk lied kent wel zijn eigen accent.

In de liederen van aanbidding en lofprijzing belijdt de gemeente Gods Naam en zingt ze van zijn heerlijkheid in zijn schepping en zijn heilsdaden. Het is tegelijk een verkondiging van Gods daden met als doel dat ook de wereld het hoort en tot aanbidding komt.

In de dankliederen wordt het accent meer gelegd op de concrete situatie van het leven, waarin gedankt wordt voor Gods uitredding en weldaden.

Andere liederen zijn meer onderwijzend van karakter, opdat de komende generatie bewaard wordt bij het Woord.

Bij sommige liederen ligt het accent meer op vermaning en/of vertroosting, waarin de grondnoties van Gods gericht en/of Gods beloften meeklinken.

In klaag- en smeekliederen mogen de moeiten van Gods kinderen worden uitgezongen, maar nooit zonder hoop en vertrouwen dat er verlossing zal komen.

Evenals het Oude Testament kent het Nieuwe Testament liederen waarin het accent ligt op de erkenning van eigen onmacht en schuld en

Gods gericht daarover. Tegelijk mag van daaruit gezongen worden van het unieke verlossingswerk van God in Jezus Christus.

...maar de hele openbaring klinkt er in mee.

Hoewel elk lied zijn eigen accent kent, blijft bij de beoordeling ervan altijd de vraag relevant of het lied een verbinding heeft met de kernelementen van de heilsboodschap. Spelen deze direct of indirect op de achtergrond mee? Vormen ze de context van het lied?

Richtlijnen bij criterium 1

- a.** De inhoud van een lied dient in overeenstemming te zijn met de boodschap van de Schrift.

voorbeeld 1 (Liedboek 262)

‘Op waakt op!’ zo klinkt het luide.
Wat wil dit roepen toch beduiden,
gij torenwachters van de tijd?
‘Midernacht is aangebroken,
zijn uwe lampen wel ontstoken,
gij maagden, die de Heer verbeidt?
Gij slapenden, ontwaakt,
de Bruidegom genaakt!
Halleluja,
nu opgestaan!
Het feest breekt aan;
gij moet Hem ijlens tegengaan.’

Sion hoort de wachters zingen,
zij voelt het hart van vreugd opspringen,
ontwaakt met spoed, staat haastig op.
Uit de hemel daalt Hij neder,
in waarheid sterk, in liefde teder:
haar licht verschijnt, haar ster gaat op.
Kom Heiland, ’s aardrijks kroon,
Heer Jezus, ’s Vaders Zoon!
Zingt hosanna,
komt altemaal
ter bruiloftszaal,
waar Hij ons roept aan ’t avondmaal!

- b.** In de situatie die in het lied wordt verwoord, dient de betekenis van de Bijbelse boodschap centraal te staan.

voorbeeld 2 (Liedboek 328)

Here Jezus, om uw woord
zijn wij hier bijeengekomen.
Laat in 't hart dat naar U hoort
uw genade binnenstromen.
Heilig ons dat wij U geven
hart en ziel en heel ons leven.

Ons gevoel en ons verstand
zijn, o Heer, zo zonder klaarheid,
Als uw Geest de nacht niet bant,
ons niet stelt in 't licht der waarheid.
't Goede denken, doen en dichten
moet Gij zelf in ons verrichten.

- c.** Ervaringen, bezongen in een lied, moeten voor heel de gemeente herkenbaar zijn.

voorbeeld 3 (Liedboek 440)

Ik heb de vaste grond gevonden,
waarin mijn anker eeuwig hecht:
de dood van Christus voor de zonden, mij aan Gods vaderhart vertrouwen,
van eeuwigheid als grond gelegd.
Die grond zal onverwrikt bestaan,
als aard' en hemel ondergaan.

Daarop wil ik gelovig bouwen,
getroost, wat mij ook wedervaart;
wanneer mijn zonde mij bezwaart.
Steeds vind ik daar opnieuw bereid
oneindige barmhartigheid.

voorbeeld 4 (Evang. Liedbundel 289)

Ik geloof in God de Vader
die een bron van vreugde is,
louter goedheid en genade,
licht in onze duisternis.
Hij, de Koning van de kosmos,
- het gesternte zingt zijn eer –
heeft uit liefde mij geschapen
en tot liefde keer ik weer.

Ik geloof in Jezus Christus
die voor ons ter wereld kwam.
Zoon van God en Zoon des Mensen
goede Herder, Offerlam.
Door te lijden en te sterven
- groot is het geheimenis –
schenkt Hij mij het eeuwig leven,
dat uit God en tot God is.

- d. Hoewel elk lied zijn eigen accent heeft, dient op de achtergrond altijd heel de bijbelse boodschap van zonde en genade, van heil en gericht mee te klinken.

voorbeeld 5 (Liedboek 169)

Zingt nu de Heer, stemt allen in
met ons die God lofzingen,
want Hij deed ons van het begin
verrukkelijke dingen.
Hij heeft het menselijk geslacht
in 't licht geroepen en bedacht
met louter zegeningen.

Maar wij verkozen 't duister meer
dan 't licht door God geschapen
en dwaalden weg van onze Heer
als redeloze schapen.
Wij hebben dag en nacht verward,
de nacht geprezen in ons hart
en onze dag verslapen.

Voor 't leven hebben wij de dood,
het lege niets verkozen,
voor vrede vreze, steen voor brood,
voor 't eeuwig goed de boze.
Wij hebben onze ziel verkocht
van ademtocht tot ademtocht
aan die genadeloze.

Maar God heeft naar ons omgezien!
Wij, in de nacht verdwaalden, -
hoe zou het ons vergaan, indien
Hij ons niet achterhaalde,
indien niet in de duisternis
het licht dat Jezus Christus is
gelijk de morgen straalde.

Heer Jezus, die ons hebt bezocht,
Gij Opgang uit den hoge,
die onze ziel hebt vrijgekocht,
dat zij U dienen moge, -
Gij herder die 't verloorne zoekt,
de hemel heeft ons niet vervloekt:
God is om ons bewogen.

Zingt dan de Heer, stemt allen in
met ons die God lof geven:
Hij schiep ons voor een nieuw begin,
hoeveel wij ook misdreven.
Hij riep ons uit de nacht in 't licht
van zijn genadig aangezicht.
In Christus is ons leven

Criterium 2: de liederen dienen in overeenstemming te zijn met de belijdenis.

Toelichting

De hoofdlijn van de bijbelse boodschap in het Oude en Nieuwe Testament wordt samengevat in de belijdenisgeschriften. De liederen die de gemeente in de zondagse eredienst op de lippen neemt, dienen daarmee in overeenstemming te zijn. Daarom is de belijdenis van de kerk een kader waaraan de liederen dienen te worden getoetst.

Het confessionele gehalte van liederen kan aan de hand van de driedeling van Apostolische Geloofsbelijdenis worden vastgesteld:

- a. God drie-enig
- b. God de Vader en onze schepping
- c. God de Zoon en onze verlossing
- d. God de Heilige Geest en zijn werk

ad a. God drie-enig

In zijn Woord heeft God zich geopenbaard als de drie-enige God, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest

Zij zijn ieder onderscheiden naar hun bijzondere eigenschappen en werkzaamheden:

God de Vader als de Schepper van alle dingen,

God de Zoon, die de verlossing volbrengt,

God de Heilige Geest die - uitgaand van de Vader en de Zoon - de vernieuwing in schepselen en de schepping bewerkt.

ad b. God de Vader en onze schepping

Wij belijden God als de Schepper van alle dingen.

In zijn voorzienigheid onderhoudt en regeert Hij deze wereld.

Omwille van zijn Zoon Jezus Christus mag Hij door de gelovigen worden beleden als hun Vader, aan wie zij zich in vertrouwen mogen overgeven.

ad c. God de Zoon en onze verlossing

Wij belijden dat in Adam het gehele menselijke geslacht verloren is en aan de slavernij van de zonde is overgeleverd.

Maar God heeft Zich in Jezus Christus een volk verkoren tot het

eeuwige leven.

Hij is daarbij de weg gegaan van het zenden van zijn geliefde Zoon in deze wereld om ons te bevrijden van de zonde.

Daarin is Jezus ons mensen gelijk geworden, maar zonder zonde. Zo heeft Hij als de middelaar tussen God en mensen het oordeel van God over de zonde gedragen en door zijn offer aan het kruis verzoening gebracht.

ad d. *God de Heilige Geest en zijn werk*

Wij belijden dat de Heilige Geest het geloof werkt in onze harten en ons daarin deel geeft aan wat Christus heeft verdiend door zijn dood aan het kruis.

De Heilige Geest vernieuwt ons door de wedergeboorte en doet ons leven in een nieuw, godvrezend leven - bevrijd van de slavernij van de zonde.

In dat nieuwe leven brengt de Geest de vruchten daarvan aan het licht: liefde, vrede, blijdschap, zelfbeheersing enz.

Door het gebruik van de sacramenten - doop en avondmaal - wil de Geest het geloof versterken. Hij wil ons daarin vol verwachting doen uitzien naar de komst van onze Heiland Jezus Christus.

Richtlijnen bij criterium 2:

- a. In een lied dient de Godheid van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest op directe of indirecte wijze mee te klinken.

voorbeeld 1 (Liedboek 310)

Bewaar ons, Here, bij uw woord,
betoom des vijands roef en moord.
Hij trok ten strijde om uw Zoon
te stoten van uw hoge troon.

O Geest, die onze Trooster zijt,
geef dat uw volk een Heer belijdt,
wees bij ons in de laatste nood,
leid ons ten leven uit de dood.

Heer Jezus Christus, toon uw macht,
Heer aller heren, kom met kracht.
Beschermt uw arme christenheid,
dat zij U love te allen tijd.

- b.** In een lied zal God als de Schepper van al het geschapene worden geloofd en aanbeden.

Door de gelovigen mag Hij op unieke wijze worden bezongen als Vader in Jezus Christus.

voorbeeld 2 (Evang. Liedbundel 134)

U, Vader van de lichten bracht
door uw betrouwbaar woord
en door uw Geest, die werkt met kracht,
ons als uw kind'ren voort.

Hij heeft ons duister hart verlicht,
uw VADERNAAM onthuld;
Hij, zondeloos, kwam in 't gericht,
de Heil'ge droeg de schuld.

Uw wondere genade gaf
uw eengeboren Zoon
van Hem straalt al uw glorie af;
Hij is uw vreugd' en kroon.

Ja, Vader, wij aanbidden U
en uw geliefde Zoon;
de hoogste lof en eer zij U
de Eeuw'ge op de troon.

- c.** In een lied dient de diepe belijdenis van zonde en schuld gehoord te worden. Tegelijk mag er in de liederen getuigd worden van Gods barmhartigheid en gerechtigheid die zichtbaar zijn geworden in het kruis van Christus, waardoor zonde en schuld teniet zijn gedaan.

voorbeeld 3 (Liedboek 449)

God enkel licht,
wiens aangezicht
zo blinkend is van luister,
ziet ons onrein,
ziet hoe wij zijn
vervallen aan het duister.

Ja, amen, ja,
op Golgotha
stierf Hij voor onze zonde.
Zijn schuldloos bloed
maakt alles goed
en reinigt ons van zonde.

- d.** In een lied dient het werk van de Heilige Geest op een evenwichtige wijze aan de orde te komen, zowel zijn werk in wedergeboorte en geloof alsook in de vernieuwing van het leven en het verwachtingsvol uitzien naar de komst van onze Heiland Jezus Christus.

voorbeeld 4 (Liedboek 241)

Nu bidden wij de Heilige Geest
om een recht geloof het allermeest,
dat hij ons verblijde en ons bevrijde
en aan 't einde ons naar huis geleide.
Kyrieleis.

Geef, kostbaar licht, ons uw helderheid,
dat wij Christus kennen voor altijd.
Leer Gij ons te bouwen op die Getrouwe,
die ons 't vaderland heeft doen aan-
schouwen.
Kyrieleis.

- e. Er dient gewaakt te worden voor horizontalistisch getinte liederen waarin enkel de mens en zijn daden worden bezongen, terwijl het belijden van God als de bron van alle menselijk kunnen onvoldoende meeklinkt of zelfs geheel achterwege blijft.

voorbeeld 5 (Liedboek 490)

Hier is een stad gebouwd
overal om ons heen,
huizen en bomen en
mensen van licht en steen.

Huizen van vrede voor
mensen van vlees en bloed.
Veilig onveilig, zo
leven zij bitterzoet.

Overal haast en ver-
keer dat geen richting heeft,
wolken lawaai als een
vuur dat geen warmte geeft.

Woorden gaan over en
weer, waar de mensen zijn.
Woorden zijn lief en leed,
rouw en geboortepijn.

Mensen gaan twee aan twee,
overvloed en woestijn,
zoeken een woning en
willen geborgen zijn.

Een stad is man en vrouw,
opstaan en slapen gaan,
mensen die dagelijks
doodgaan en voortbestaan.

Leven is liefde doen,
gaan in het oude spoor:
mensen zijn vader en
zoon, en dat gaat maar door.

Leven is overal
tussen fabriek en flat
bloemen en kinderspel,
licht op muziek gezet.

Iedereen wil wel een
ander, maar weet niet hoe.
Iedereen gaat zo zijn
weg, wie weet waar naar toe.

Is er een stad zonder
dood en duisternis,
komt er een stad waar de
zon niet meer nodig is?

Criterium 3: de liederen dienen liturgisch verantwoord te zijn.

Toelichting

De eredienst

In de zondagse eredienst komen wij samen om te gedenken wat God gedaan heeft in het kruis en de opstanding van zijn Zoon Jezus Christus. We gedenken dan ook de dienst die Christus ná zijn hemelvaart nog altijd voor zijn volk verricht in het hemelse heiligdom bij de Vader. Het is deze liturgie van Christus (Hebr. 8:1-6) die - als antwoord - de liturgie van de gelovigen oproept in de vorm van lofprijzing, dankzegging, smeekbede en diaconaat.

De zondagse eredienst vormt daarbij het wekelijkse hoogtepunt in de ontmoeting van de verhoogde Christus met zijn volk. In de eredienst verschijnen wij voor Gods aangezicht. Onze liederen zijn daarbij een gezongen reactie op de grote daden van God in Jezus Christus. Zij vormen daarbij een wezenlijk onderdeel van de eredienst als ontmoeting van God met zijn volk.

Onze liederen dienen dan ook niet als omlijsting van de preek of als opvulling van de dienst. Dit alles zou tekort doen aan het wezenlijke karakter van de zondagse eredienst nl. dat de heilige God ons daarin wil ontmoeten - een bijzonder gebeuren dat zich daarmee onttrekt aan het alledaagse. Door middel van het gezongen lied mogen de gelovigen met hun hart in die ontmoeting 'meekomen'. Het lied wil hen met hoofd, hart en handen in beweging zetten.

Liturgisch verantwoorde liederen

God wil ons in de zondagse eredienst ontmoeten in zijn Woord en Geest. Dat stelt hoge eisen aan de vorm en de inhoud van alle onderdelen van de eredienst, niet in het minst aan onze liederen. Een liturgisch verantwoord lied is dus een lied dat naar vorm en inhoud past in het geheel van de ontmoeting van God met zijn gemeente en dus ook als

zodanig kan functioneren.

Dat brengt met zich mee dat een lied door heel de biddende, zingende en lofprijzende gemeente op de lippen moet kunnen worden genomen. Juist in het zingen van onze liederen komt het gemeenschappelijke van de eredienst naar voren.

Het is goed daarbij te beseffen dat wij met onze liederen in de zondagse eredienst een schakel vormen in een eeuwenlange traditie van liederen. Wij heffen niet als eersten de lofzang aan!

Bij het viere van onze zondagse eredienst zijn wij met onze liederen opgenomen in de reeks geslachten die zijn geweest en die nog zullen komen.

Wij kunnen ons daarom niet losmaken van de liederen waarmee voorgaande geslachten Gods heil in Jezus Christus hebben bezongen. Deze liederen hebben in de traditie van de kerk der eeuwen hun betekenis voor het geloof bewezen.

Het kan niet anders dan tot grote schade zijn deze liederenschat te verwaarlozen. Daaraan kunnen uiteraard hedendaagse liederen met een eigentijds taalgebruik worden toegevoegd.

Vanuit liturgisch oogpunt dienen naast de inhoudelijke aspecten ook de dichterlijke en de muzikale kwaliteiten van nieuwe kerkliederen van voldoende niveau te zijn. Alleen zo kunnen nieuwe liederen werkelijk een nieuwe schakel gaan vormen in de traditie van kerkliederen.

Richtlijnen bij criterium 3

- a.** Bepalend voor het zingen van liederen in de eredienst is de openbaring van Gods heil in Jezus Christus (zie pagina 15, de voorbeelden 2 en 3).
- b.** Een lied dient naar inhoud en vorm te passen in het geheel van de eredienst.

- c. Een lied dient als antwoord op de verkondiging van Gods grote daden door heel de gemeente gezongen te kunnen worden.

voorbeeld 1 (Liedboek 434)

Lof zij de Heer, de almachtige Koning der ere.
Laat ons naar hartelust zingen en blij musiceren.
Komt allen saam,
psalmzingt de heilige naam,
looft al wat ademt de Here.

- d. Liederen met een sterke kerkelijke traditie verdienen een plaats in de zondagse eredienst.

voorbeeld 2 (Liedboek 239)

Kom Schepper God, o Heilige Geest, daal in de mensenharten neer, zij zijn uw schepselen geweest, herschep hen in genade, Heer.	Maak ons geloof zo vol en schoon dat het de Vader leert verstaan en Jezus Christus, 's Vaders Zoon, o Geest van beiden uitgegaan.
---	--

Uw naam is Trooster. Gij geleidt o goddelijk geschenk, ons voort, o balsem die ons werd bereid, o bron van vuur, o levend woord.	Lof zij de Vader, lof de Heer die uit de dood is opgestaan, de Trooster ook zij lof en eer en heerlijkheid van nu voortaan
---	---

- e. Nieuwe liederen dienen aan te sluiten bij de liedtraditie van de kerk door de eeuwen heen. Zij dienen naar inhoud en poëtische en muzikale kwaliteit van voldoende niveau te zijn, zodat op grond daarvan duurzaamheid mag worden verwacht.

voorbeeld 3 (Liedboek 1)

God heeft het eerste woord.
Hij heeft in den beginne
het licht doen overwinnen,
Hij spreekt nog altijd voort.

God heeft het eerste woord.
Voor wij ter wereld kwamen,
riep Hij ons reeds bij name,
zijn roep wordt nog gehoord.

God heeft het laatste woord.
Wat Hij van oudsher zeide,
wordt aan het eind der tijden
in heel zijn rijk gehoord.

God staat aan het begin
en Hij komt aan het einde.
Zijn woord is van het zijnde
oorsprong en doel en zin.

voorbeeld 4 (Opwekking 167)

Samen in de Naam van Jezus
heffen wij een loflied aan,
want de Geest spreekt alle talen
en doet ons elkaar verstaan.
Samen bidden, samen zoeken,
naar het plan van onze Heer.
Samen zingen en getuigen,
samen leven tot zijn eer.

Heel de wereld moet het weten
dat God niet veranderd is
en zijn liefde als een lichtstraal
doordringt in de duisternis.
't Werk van God is niet te keren
omdat Hij er over waakt
en de Geest doorbreekt de grenzen
die door mensen zijn gemaakt.

Criterium 4: de liederen moeten literair en muzikaal van een goede kwaliteit zijn.

Toelichting

In de eredienst -als het 'kloppend hart van de kerk'- worden de daden van Gods heil bezongen. Dat kan niet zonder woorden, beelden en klanken. Maar die woorden, beelden en klanken moeten dan wel boven het alledaagse uitgaan. Ook hierbij geldt wat de apostel Paulus zegt: 'Streeft dan naar de hoogste gaven' (1 Kor. 12:31).

In de liederen zal in woord en beeld aansluiting moeten worden gezocht bij het bijbelse taalgebruik. Voor het muzikaal aspect van de liederen geldt dat niet alle muziekstijlen en -genres passen bij het karakter van de eredienst als ontmoeting met God. Daarom moeten er eisen worden gesteld aan de literaire en muzikale kwaliteit van het lied dat de gemeente van Christus in de eredienst op de lippen neemt.

Overigens blijft hier nadrukkelijk gelden wat reeds is aangegeven bij punt 2 onder Algemene opmerkingen over het hanteren van criteria, namelijk dat voor een eredienst met een meer evangelisatorisch karakter er ten aanzien van taalgebruik en gebruik van muziekstijl andere criteria mogen gelden.

Smaak

De opvatting dat ieder zijn eigen taal en daarom ook zijn eigen lied moet kunnen kiezen, past bij het individualistische klimaat van onze tijd.

Dat over literaire en muzikale smaak niet valt te twisten, is zeker waar. Binnen de privésfeer van de enkeling mogen er op deze terreinen waarden en normen zijn waarbij men zich niet aan de ander hoeft te storen, maar dat geldt niet voor de kerk als gemeenschap.

Dit betekent concreet dat in de viering van de liturgie de verlangens van de enkeling altijd ondergeschikt zullen moeten zijn aan het geheel van de gemeenschap.

Dat een kerklied literair en muzikaal van voldoende niveau dient te zijn, betekent niet dat een kerklied per definitie een hoge moeilijkheidsgraad moet hebben.

Een kerklied kan naar tekst en melodie heel eenvoudig zijn, maar toch een goede kwaliteit hebben. Eenvoud en goede kwaliteit mogen niet

tegen elkaar worden uitgespeeld! Het komt aan op een helder onderscheidingsvermogen.

Literair niveau

De dichterlijke kwaliteit van een lied in de eredienst mag nooit doel op zichzelf zijn, maar is een middel. Een lied moet ook in literair niveau aansluiten bij het begripsniveau van de gemiddelde kerkganger. Een lied moet een zekere mate van herkenbaarheid hebben en zeker door de gemiddelde kerkganger niet als elitair worden ervaren. Het mag geen duistere poëzie zijn.

Tegelijk moet worden gewaakt voor huis- tuin en keukentaal, die niet past bij het hoge en heilige karakter van de eredienst als ontmoeting met God.

Muzikaal niveau

Wat werd opgemerkt over de poëtische kwaliteit van een lied in de eredienst, geldt niet minder voor de melodie. Dat betekent dat de melodie de tekst niet in de weg mag staan.

Van Calvijn is de uitspraak: 'De melodieën moeten werken als een trechter waardoor het Woord van God gemakkelijker naar binnen vloeit'. Melodieën zijn er dan ook niet om zichzelf! Een kerklied moet door iedereen gezongen kunnen worden.

Dat houdt in dat het ritmisch niet te ingewikkeld mag zijn, dat het wat toonafstand betreft niet onoverkomelijk voor de gemeente mag zijn e.d.

Het kerklied vraagt om melodieën die sterk zijn, die het lang uithouden; geen 'eendagsvliegen'.

De eredienst van de gemeente is een zaak van alle eeuwen en alle tijden. En dat vraagt om liederen die muzikaal 'merg' hebben.

Richtlijnen bij criterium 4

- a. Het lied dient in woord en beeld aan te sluiten bij het Bijbels taalgebruik (zie o.a. pagina 10, voorbeeld 1 en pagina 11, voorbeeld 2).
- b. Het lied dient vanuit literair en muzikaal oogpunt van voldoende niveau te zijn.

- c. Tekst en melodie van een lied dienen zeggingskracht te hebben.

voorbeeld 1 (Liedboek 299)

1 Voor al - le heil - gen in de heer-lijk-heid
 die U be - le - den in hun aard - se strijd,
 zij uw naam lof, o Je - zus, te al - len tijd!
 Hal - le - lu ja, hal - le - lu - ja!

- d. Gewaakt dient te worden voor liederen met te oude of verouderde taal en liederen met een té moeilijk (voorbeeld 2) of juist een té populair taalgebruik (voorbeeld 3).

voorbeeld 2 (Liedboek 491)

Gij zijt voorbijgegaan,
 een steekvlam in de nacht.
 De vonken van uw naam
 zijn ogen in ons hart.
 In flarden hangt uw woord
 om onze wereld heen,
 wij leven in U voort,
 wij zijn met U bekleed.

voorbeeld 3 (Evang. Liedbundel 446)

Ik zit op het puntje van mijn stoel,
 het is zo spannend
 en ik ga op m'n tenen staan
 ik ben verlangend
 naar die ene grote dag
 dat ik Hem ontmoeten mag.
 O, o, o, het is zo spannend.

- e. Ook dient gewaakt te worden voor liederen met een vlakke woordkeus, veel clichés en gezochte rijmwoorden.

voorbeeld 4 (Evang. Liedbundel 302)

Heer, ik kom tot U,
hoor naar mijn gebed.
Vergeef mijn zonden nu
en reinig mijn hart

Met uw liefde, Heer,
kom mij tegemoet,
nu ik mij tot U keer,
en maak alles goed.

- f. De melodie dient de tekst te ondersteunen (voorbeeld 5) en die niet te overheersen (voorbeeld 6).

voorbeeld 5 Liedboek 218)

I Ik zeg het al - len, dat Hij leeft,
dat Hij is op - ge - staan,
dat met zijn Geest Hij ons om-geeft
waar wij ook staan of gaan.

voorbeeld 6 (Liedboek 242)

I Komt laat ons de - ze dag
met hei - lig vuur be-zin - gen

- g. In verband met de zingbaarheid van een lied dienen het *ritme* en de *opbouw* van de liederen niet té ingewikkeld te zijn en de *omvang* niet té groot.

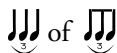
Onder *ritme* wordt het verschil tussen de lengte van verschillende melodietonen verstaan. In de gemeentezang, waar liederen door zowel geëfende als ongeëfende zangers en zangeressen gezamenlijk worden gezongen, dienen de verschillen in lengte niet te groot zijn. Het beste werkt het als de melodie uit kwartnoten en halve noten bestaat (♩). Gepunteerde ritmen zoals ♪ of ♫ zijn vaak lastig. Komen dergelijke ritmen veelvuldig in een melodie voor, dan is deze meestal te moeilijk om goed te fungeren in de samenhang van de gemeente. Worden dergelijke figuren regelmatig door middel van bogen aan elkaar verbonden, dan ontstaat een ritmiek die zelfs geëfende zangers slechts met moeite kunnen realiseren (voorbeeld 3).

voorbeeld 3 (Opwekking 570)

In de muziek kennen we ook nog andere ritmische figuren, de zogenaamde *triolen*, groepen van drie noten die in de tijd van twee tellen of één tel moeten worden uitgevoerd.

In muzieknotatie:

Deze figuren zijn erg lastig en daarom voor gemeentezang over het algemeen ongeschikt.

voorbeeld 4 (Evang. Liedbundel 198)

Ook erg lang aangehouden tonen of lange rusten werken verwarrend (voorbeeld 5). Zelfs met een adequate begeleiding kunnen de meeste mensen niet precies bepalen of voelen wanneer ze moeten stoppen of weer opnieuw inzetten. Melodieën waar dit in voorkomt, kunnen dan ook beter vermeden worden.

voorbeeld 5 (Evang. Liedbundel 226)

1. Heer, ik kom tot U, neem mijn hart, ver - an - der mij.
Als ik U ont - moet vind ik rust bij U.
Want, Heer, ik heb ont - dekt dat, als ik aan uw
voe - ten ben, - trots en twij - fel wij - ken
voor de kracht van uw lief - de.

The image shows five staves of musical notation in G major. The first staff has a 4/4 time signature and contains the melody for the first line of the song, with lyrics '1. Heer, ik kom tot U, neem mijn hart, ver - an - der mij.' The second staff contains the melody for the second line, with lyrics 'Als ik U ont - moet vind ik rust bij U.' The third staff contains the melody for the third line, with lyrics 'Want, Heer, ik heb ont - dekt dat, als ik aan uw'. The fourth staff contains the melody for the fourth line, with lyrics 'voe - ten ben, - trots en twij - fel wij - ken'. The fifth staff contains the melody for the fifth line, with lyrics 'voor de kracht van uw lief - de.' The melody is characterized by long, sustained notes and rests, which is the point of the example.

Met *opbouw* wordt bedoeld hoe de melodie in elkaar steekt. Een goede, voor samenhang geschikte melodie dient voldoende afwisselend te zijn. Anderzijds: dat mag niet ten koste gaan van de samenhang tussen de verschillende regels. Een melodie waarin alle regels van elkaar verschil-

len, ontbeert vorm en samenhang (voorbeeld 6). Enige mate van herhaling is gewenst om een goede samenhang tussen regels onderling te verkrijgen. Een overmaat aan herhalingen echter verzwakt een melodie aanzienlijk.

voorbeeld 6 (Evang. Liedbundel 36)

The musical score is written on six staves in a single system. The key signature has two flats (B-flat and E-flat), and the time signature is common time (C). The melody is composed of eighth and quarter notes, with some phrases spanning across bar lines. The lyrics are written below the staves, aligned with the notes. The final measure of the sixth staff contains a repeat sign with a '4.' above it, indicating a fourth ending.

I. Schep - per en Ko - ning, U klinkt mijn zang.
U geldt mijn lof mijn le - ven lang,
ja, al mijn da - gen hier op aard.
Ik zal, zo lang ik le - ven mag
uw Naam be - zin - gen dag aan dag,
uw liefd' is al - ler lof-zang waard. A - men.

De ritmiek in een melodie moet ook een zekere regelmaat vertonen. Als de ritmiek in iedere regel weer anders is, dan wordt het voor de meeste mensen te moeilijk om een en ander te kunnen onthouden. Ze kunnen dan niet goed anticiperen waardoor een enigszins gelijklopende samenhang welhaast uitgesloten is. Vergelijk de voorbeelden 7 en 8.

voorbeeld 7 (Liedboek 254)

The musical score is written on two staves in a single system. The key signature has one flat (B-flat), and the time signature is common time (C). The melody is composed of quarter and eighth notes. The lyrics are written below the staves, aligned with the notes.

I God in den hoog' al - leen zij eer
en dank voor zijn ge - na - de,

voorbeeld 8 (Evang. Liedbundel 385)

Laat je licht hel-der schij-nen
Keep your light shin-ing bright-ly

als het dui- - ter d'aar-de be-dekt
as the dark - ness cov-ers the earth

voor een volk dat dwaalt in't don-ker
for a peo-ple that walk in dark-ness.

op-dat zij zien, zul-len zien een groot licht.
They shall see they shall see a great light.

Een zeer belangrijk element met betrekking tot de opbouw van een melodie betreft het verschijnsel van de zogenaamde *opmaat*. Dit houdt in dat de melodie niet op een sterk maatdeel begint en de bijbehorende tekst dientengevolge ook niet met een beklemtoond woord of een beklemtoonde lettergreep. Het lied begint als het ware 'met een aanloopje'. Een lied dat op deze wijze begint, behoudt dit karakter doorgaans ook in de volgende regels. Opmaten zijn een bron van ongelijkheid bij inzetten omdat ze een zeker gevoel voor ritme veronderstellen wat bij de meeste ongeoefende zangers onvoldoende ontwikkeld is. Derhalve dienen dergelijke opmaten voor een goede samenhangmelodie niet te lang te zijn en ritmisch niet te sterk afwijkend van de rest van het lied (zie voorbeeld 7).

Voorbeeld 9 toont een voorbeeld van een lied waarbij de opmaat door de uiterst snelle noten voor een doorsnee gemeente onmogelijk goed ingezet kan worden.

voorbeeld 9 (Opwekking 346)

voorbeeld 10 (Joh. de Heer 657)

Koor

dood, gaf. Zing, o zing van mijn Ver -

Zing, o zing van mijn Ver - los - ser! Zing, o

Met Zijn bloed

los - - ser, Met Zijn bloed kocht Hij ook mij, kocht Hij ook

Met Zijn bloed

zing van mijn Ver - los - ser, Met Zijn bloed kocht Hij ook mij; Met Zijn

Een ander verschijnsel dat specifiek bij koorzang voorkomt, wordt gevormd door melodieën met veel melismen (meerdere tonen op één woord of lettergreep). Zie voorbeeld 11.

voorbeeld 11 (Joh. de Heer 594)

en met macht, Ze - ge en le - ven weer - ge - bracht. De O - ver -

win - naar is ver - - re - zen, Uit de doods - nacht

Solozang melodieën zijn onder andere te herkennen aan een sterk fragmentarische opbouw, gescheiden door veel rusten. Zie voorbeeld 12.

voorbeeld 12 (Evang. Liedbundel 466)

On-ze Va-der die in de he-me-len zijt,
uw Naam wor-de ge-hei-ligd.
Uw Ko-nink-rijk ko-me. Uw wil ge-schie-de
op aar-de, zo-als in de he-mel.
On-ze Geef ons he-den ons
da-ge-lijks brood en ver-geef ons on-ze
schul-den, ge-lijk ook wij
aan an-de-ren ver-ge-ven;

- i. Gewaakt dient te worden voor liederen met een zwakke melodie en muzikale clichés.

Zwakke melodieën zijn bijvoorbeeld melodieën waarin onvoldoende samenhang is (zie voorbeeld 8), of melodieën waarvan de onderliggende harmonieën slechts uit de meest elementaire akkoorden bestaan (voorbeeld 13).

voorbeeld 13 (Joh. de Heer 180)

1. Je - zus, Die mijn ziel be - mint, 's Le -vens stor - men loei - en, Heer!
O, be - vei - lig mij, Uw kind, Leg mij aan Uw boe - zem nêr

Als de gol - ven woe - dend slaan, — Laat mij aan Uw
Te - gen rot - sen op en neer, —

Ook melodieën waarin het woord- en maataccent niet voortdurend samenvallen, zijn als zwak te bestempelen. Hoewel in veel gevallen juist de tekst en dan speciaal de vertaling het probleem veroorzaakt, is het als geheel toch zwak te noemen (voorbeeld 14).

voorbeeld 14 (Liedboek 246)

zet hart en ziel in vuur en vlam

Een goede berijming kan echter dergelijke problemen oplossen. Vergelijken we in voorbeeld 15 enkele regels uit Psalm 48 in de nieuwe en in de oude berijming, dan is te zien dat in de nieuwe berijming de tekst precies op de noten 'past' en in de oude berijming aan het slot van elke regel woord- en maataccent niet samenvallen.

voorbeeld 15

Hoe schoon, hoe wel - ge - le - gen,
 wat vreugd voor d'aard, wat ze - gen
 is Si - ons berg, hoe groots, hoe blij,
 hoe heer - lijk aan de noor - der zij!

Hier wordt paal en perk gesteld
 aan der wereld bruut geweld,
 want hier staat de hoge woning
 waar God zelf regeert als Koning.

Onder muzikale clichés zijn bijvoorbeeld liederen te rangschikken die grotendeels uit akkoordtonen bestaan. Zie voorbeeld 16.

voorbeeld 16 (Joh. de Heer 6)

1. Als de le -vens - stor - men woe - den, Ron - dom mij op zee of
 2. Wil Hij soms be - proe - ving zen - den, Is het dat ik smart hier
 hand. tijdt. Hij be - dekt mij! Hij be - dekt mij! En geen kwaad komt ooit na -

- j. Muziekgenre en -stijl dienen aan te sluiten bij het karakter van de eredienst.

Deze begrippen laten zich wat moeilijk definiëren. Eenvoudig gezegd: er zijn allerlei muzieksoorten en evenzoveel muziekstijlen.

Veel muziekstijlen zijn sterk verweven met allerlei niet-muzikale aspecten die aan die muziek verbonden zijn, zoals bijvoorbeeld de bijbehorende subcultuur en de plaatsen waar dergelijke muziek doorgaans tot klinken komt. Te denken valt hierbij aan de nauwe verwevenheid

tussen heavy-metal en de satanische context hiervan, of aan de sterke relatie tussen discomuziek en de bijbehorende dansgelegenheden.

Hoewel de zuiver muzikale aspecten zoals ritme, melodie en gebruikte instrumenten van verschillende muziekstijlen in principe waardevrij zijn, zijn deze toch nooit los te zien van de setting waarin dergelijke stijlen functioneren en dat bepaalt mede of één en ander wel of niet in een eredienst te gebruiken valt.

Voorts is het goed te beseffen dat muziek niet alleen hoorbaar is, maar ook duidelijk fysieke gevolgen heeft. Snelle, voortstuwende ritmes jagen de menselijke hartslag omhoog en geven een onrustig, gejaagd gevoel, terwijl uiterst traag bewegende muziek een tranceachtig gevoel teweeg kan brengen. Bij primitieve godsdiensten wordt hiervan heel bewust gebruik gemaakt. Ook in meer eigentijdse stromingen wordt hier gebruik van gemaakt, zoals bijvoorbeeld de zeer snelle ritmes van disco- of housemuziek of juist de langzame, verstillende New Age muziek. Ook dergelijke aspecten dienen te worden meegenomen in de overweging of een bepaald muziekgenre wel of niet bruikbaar is voor de eredienst.

Een ander belangrijk punt van overweging is of de gebruikte muziekstijl zich wel of niet leent voor samenzang door de gemeente.

Rap is bijvoorbeeld een soort muziek waarbij tekst op een hoogst individuele manier als het ware 'opgezegd' wordt, ondersteund door slechts enkele akkoorden hier en daar. Iets dergelijks is onmogelijk door een grote(re) groep mensen tegelijkertijd uit te voeren.

In de jazz en de daarmee verwante muziekstijlen als bijvoorbeeld blues en swing is het verschijnsel van de zogenaamde syncope een belangrijk stijlkenmerk.

Bij een syncope in de melodie wordt het zwaartepunt verlegd van een zware naar een lichte tel, met name van de eerste tel (direct achter de maatstreep) naar een tel of gedeelte van een tel er vlak voor. Het is eenvoudig te herkennen door het veelvuldig voorkomen van verbindingsbogen tussen de noten onderling, vaak over de maatstreep heen (zie o.a. voorbeeld 3, 5 en 17). Dergelijke figuren zijn voor een doorsnee gemeente, die altijd uit muzikaal meer en minder ontwikkelde c.q. geofende mensen zal bestaan, onmogelijk gelijk uit te voeren en dat maakt deze muziekstijlen dan ook veel minder bruikbaar.

voorbeeld 17 (Opwekking 667)

The image shows a musical score for a hymn. It consists of three staves. The top staff is a vocal line with lyrics: "(v) El-ke na-tie, el-ke stam en taal. Bouw uw ko-nink-rijk nu o-ver-al. (m) Wees vrij! Wees vrij!". The middle staff is a piano accompaniment for the vocal line, with a box labeled "Melodie voor de mannen" (Melody for the men) under the first few notes. The bottom staff is a piano accompaniment for the vocal line, with a box labeled "Melodie voor de mannen" (Melody for the men) under the first few notes.

4. SLOT

Met het samenstellen van deze handreiking menen deputaten eredienst te hebben voldaan aan de synodale opdracht de kerken de helpende hand te bieden bij de keuze van liederen die geschikt zijn voor gebruik in de eredienst. Zij hopen dat het gebruik ervan in de kerken ook zal mogen stimuleren tot een meer algemene bezinning op het belang van verantwoorde liederen in de liturgie van de zondagse eredienst.

Ten slotte spreken deputaten de wens uit dat met het lied in al zijn veelkleurigheid in onze erediensten God in zijn grote liefde in Jezus Christus alle lof en eer gebracht wordt die Hem toekomt.

*Gods goedheid houdt ons staande
zolang de wereld staat!
Houdt dan de lofzang gaande
voor God die leven laat.
Al wie, door Hem bevrijd
uit ongestvrede streken,
naar huis werd heengeleid,
zal van zijn liefde spreken.*

Ps. 107:1

5. BRONVERMELDING GEBRUIKTE LIEDBUNDELS

Liedboek voor de Kerken	Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied, 's-Gravenhage 1973
Evangelische Liedbundel Opwekkingsliederen	Boekencentrum, Zoetermeer 1999 Stichting Opwekkingslectuur, Putten 2008
Zangbundel Joh. de Heer	Joh. de Heer & Zn. B.V., Rotterdam 1981

BUIJTEN & SCHIPPERHEIJN
AMSTERDAM